

לקט תקצירים לכנס
"ממגדל נוצרים ועד עיר מבצר"
מצודות ומבצרים בצפון הארץ
מהכנענים ועד צה"ל

המכללה האקדמית כנרת,
6 בדצמבר 2012

מבצר המונפורט

תוכנית הכנס

התכנסות ורישום	8:15-8:50
פתיחה וברכות	8:50-9:00
פרופ' שמעון גפשטיין, נשיא המכללה האקדמית כנרת פרופ' חיים אבירם, דיקן ביה"ס למדעי החברה והרוח, המכללה האקדמית כנרת	
מושב ראשון: כנענים וישראלים	9:00-10:15
יו"ר: אדם זרטל, המכללה האקדמית כנרת ואוניברסיטת חיפה נהרייה ומצד עין טמיר – מבנים מבוצרים בתחומה של עיר הברונזה התיכונה בכברי נמרוד גצוב, רשות העתיקות מצודה כנענית בקריית שמונה יובל גדות, אוניברסיטת ת"א ורשות העתיקות ואסף יסעור-לנדאו, אוניברסיטת חיפה מצודות מתקופת הברזל בראש זית ובהר אדיר צבי גל, המכון לארכיאולוגיה גלילית, המכללה האקדמית כנרת	
דיון	
מושב שני: נוכרים ויהודים	10:30-11:45
יו"ר: חיים בן דוד, המכון לארכיאולוגיה גלילית, המכללה האקדמית כנרת מצודת נחל תות – מצודת דרכים ואחסנה מימי אלכסנדר מוקדון ירדנה אלכסנדר, רשות העתיקות קרן נפתלי – מצודתה של קדש מרדכי אביעם, המכון לארכיאולוגיה גלילית, המכללה האקדמית כנרת זמנו ואופיו של הביצור בהר ניתאי אורי דוידוביץ', בני ארובס ועוזי ליבנר, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית	
דיון	
מושב שלישי: נוצרים ומוסלמים	12:00-13:15
יו"ר: נמרוד לז, המכללה האקדמית כנרת ומכללת הגליל המערבי מבצר המונפורט – מבט חדש לאור המחקר והחפירה אדריאן בועז, אוניברסיטת חיפה מצודת נמרוד – איובים וממלכים משה הרטל, רשות העתיקות מצודת קלעת אבן מע'ן (ארבל) ומקומה במאבק בין אמיר הר הלבנון לבין אמיר הגליל במחצית הראשונה של המאה ה-17 מוסטפא עבאסי, המכללה האקדמית כנרת והמכללה האקדמית תל-חי	
דיון	
הפסקת צהרים	13:15-14:00
מושב רביעי: מבצרי הגבולות הצפוני והמזרחי	14:00-16:15
יו"ר יעקב אשכנזי, הקתדרה ע"ש בורנבלום, המכללה האקדמית כנרת מצודות הטגארט והפילבוקסים במערכת הביטחון הבריטית בגבול הצפון במרד הערבי גד קרויזר, אוניברסיטת בר אילן הגבול המבוצר במזרח – מלחמת ההתשה בשנות השבעים זאב דרורי, מכון דן שומרון, המכללה האקדמית כנרת ביצורי מדינת ישראל בגבול הלבנון אל"מ סהר אברג'יל, קצין הנדסה בפיקוד צפון	
דיון וסיכום	
פוסטר: משטרת תרשיחא, מיזם התחדשות בעברה – שימור והצגה סנ"צ איתן רז, משטרת ישראל (הכנת הפוסטר עופר ברודצקי)	

הקדמה

ארץ ישראל אשר שמשה כגשר בין יבשות הייתה מאז ומתמיד מקום בו התנגשו צבאות אך גם מקום בו צמחו ממלכות קטנות שנאלצו להגן על עצמן מפני שכנים תוקפניים. בכנס זה נתמקד בהתרחשויות אלו באמצעות סקירה של מבנים ושרידי מבנים מתקופות שונות בחלקה הצפוני של הארץ. צרכים צבאיים והגנתיים היו תמיד מעניינם של מושלים, שליטים ומדינות לצורך הגנה על גבולותיהם. מסיבה זו יש מכנים משותפים רבים בין המצודות השונות שנתגלו בסקרים ובחפירות ארכיאולוגיות מן העת העתיקה לבין השרידים המאוחרים יותר ועד לאלו של העת המודרנית.

בכנס זה נציג את עבודותיהם של שנים עשר חוקרים שיפרשו בפנינו את השרידים, המבנים ומשמעותם מימי הכנענים הגליליים של חצור וכברי באמצע האלף השני לפנה"ס ועד לתיחכום של ביצורי גבול הצפון בתחילת המאה העשרים ואחת.

לאחר הכנס בכוונתנו לאסוף מאמרים מהמרצים ומחוקרים אחרים שלא השתתפו בכנס ולהפיק ספר מעניין בנושא זה.

מאחל לכולנו כנס פורה ומהנה.

ד"ר מרדכי אביעם
המחלקה ללימודי א"י, המכון לארכיאולוגיה גלילית
המכללה האקדמית כנרת
בשיתוף מרכז מילר, אוניברסיטת מיאמי

נהרייה ומצד עין טמיר – מבנים מבוצרים מתחומה של עיר הברונזה התיכונה בכברי נמרוד גצוב, רשות העתיקות

נהרייה

שרידי ביצור מתקופת הברונזה התיכונה נמצאו בצפון התל הקדום של נהרייה, קרוב לגדתו הדרומית של נחל געתון וסמוך לחוף הים. השרידים נחשפו בחפירות שניהלה במקום אורה יוגב. בחפירות נמצאו שרידי חומה רחבה ושער, ויוגב הניחה שבמקום הייתה עיר בתקופה זו. בחפירות ובבדיקות ארכיאולוגיות רבות שנערכו בתל לא נמצאו שרידי יישוב מתקופה זו ומסתבר שהשרידים המבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה משתרעים על פני שטח מצומצם ולכן יש לזהותם כמצודה.

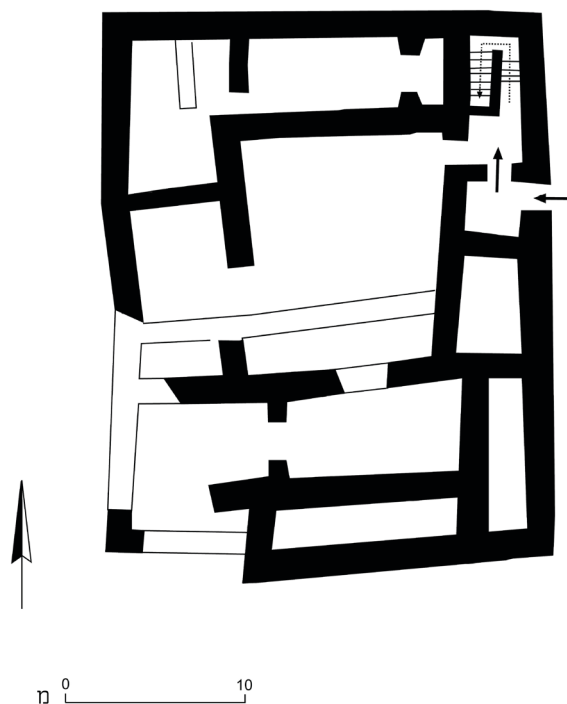
המצודה מצויה כאמור קרוב לשפך הגעתון ונראה שבעבר הייתה במקום לגונה שיכלה לשמש כמעגן לספינות. כפי הנראה שימש המקום כמוצא לקשר הימי של שליטי כברי עם ארצות שכנות בים התיכון ומוצע שהם אלה שהקימו את המצודה כדי לבסס את השליטה במקום.

מצד עין טמיר

נמצא על שלוחת נקר, בראש מצוק בגדתו הצפונית של נחל כזיב. מן המקום נשקף חוף הגליל המערבי ומראה מרהיב של הנחל. למצד מתאר מלבני והוא כולל תשעה חדרים שסדורים בשורה אחת סביב חצר. על פי ממצא החרסים יש לתארך את המצד לתקופת הברונזה התיכונה וככל הנראה רוב הממצא שייך לשלב השני של

התקופה – תקופת הב"ת 2 (או 2ב') לפי מינוח קודם). תוכנית המצד דומה מאוד לזו של ארמון ה-Nordburg, שנמצא בחפירות שומכר וחפירות האוניברסיטה של שיקגו במגידו, ששייכו לשכבה XII. כמו כן דומה המצד לארמונות אחרים מתקופת הברונזה התיכונה.

המצד מצוי במקום שבו התצפית למרחק מצומצמת מאוד והוא אינו שולט על סביבתו הקרובה, על כן, נראה שאין לו ערך טקטי ואסטרטגי. יש ייחוד רב באתרו המבודד של המצד, במקום שבו אין שרידי יישובים אחרים ובמרחק של כ-4 ק"מ מהאתר הקרוב ביותר שבו היה יישוב בתקופת הברונזה התיכונה (תל איקרית). לאור הקבלת תוכנית המבצר לארמונות ולאור פסילת האפשרות שהוא שימש כמצודה שלטונית מוצע

כי המבנה שימש את שליטיה של כברי, שנטייתם לפאר מתבררת לאור ארמון מפואר וגדול מידות שנתגלה בחפירות שניהלו בשנות ה-90 של המאה הקודמת א' קמפיסקי וו"ד נימאייר ובחפירות שנערכות בשנים האחרונות בניהול א' יסעור-לנדאו וחוקרים רבים נוספים.

מצודה כנענית בקריית שמונה אסף יסעור-לנדאו, אוניברסיטת חיפה יובל גדות, אוניברסיטת תל-אביב ורשות העתיקות

במהלך חפירות הצלה שנערכו באתר של קריית שמונה דרום נחשף חלק נרחב ממצודה רבועה המתוארכת לתקופת הברונזה התיכונה I (ברונזה תיכונה IIא). חלקי המצודה שנחשפה כוללים את קו החומה הצפוני, מגדל פינתי ותחילתה של החומה המזרחית. בתוך שטח המצודה נחשפו חלקים ממבנה מחסנים שבמרכזו חצר מרוצפת, מבנה נוסף ושטח פתוח ששימש להכנת מזון. המצודה שימשה לזמן קצר ואז ננטשה ובמקומה התפתח במקום יישוב בן תקופת המעבר שבין הברונזה התיכונה I לברונזה התיכונה II. מיקומה של המצודה, לצד ערוץ נחל עיון ובתוך אדמות עמק החולה המישוריים, איננו אופייני למצודות הנדרשות למיקום ביטחוני אסטרטגי ומעלה שאלות רבות בנוגע לגוף הפוליטי העומד מאחוריה, לסיבה בגללה נבנתה המצודה ולתפקידים הנוספים בהם עסקו תושביה בפועל.

בהרצאה תוצג תוכנית המצודה היחידאית. בעזרת ניתוח של מרחבי הפעילות בשטח המצודה ננסה לשחזר את המלאכות שנעשו בתוך שטחה ולהסיק מכך על הרכב האוכלוסייה שחיה בה. נעמוד גם על קשרי הגומלין בין המצודה למערך היישובי בבקעת החולה. לבסוף ננסה לעמוד על משמעות המצודה להבנת המערך העירוני בתקופת הברונזה התיכונה במרחב הצפוני של ארץ ישראל ועל האופן בו צמחה והשתרשה העירוניות הכנענית בראשית האלף ה-2 לפנה"ס.

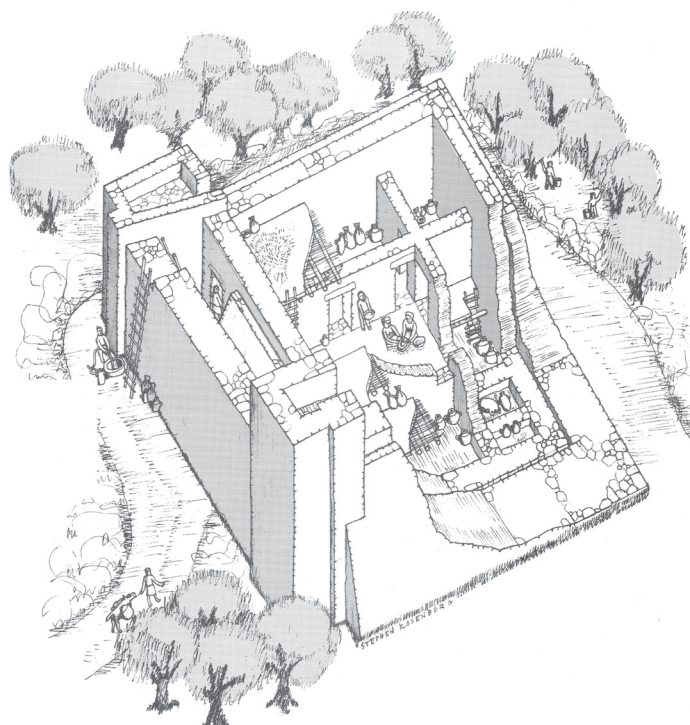
מצודות מתקופת הברזל בראש זית ובהר אדיר צבי גל, המכון לארכיאולוגיה גלילית, המכללה האקדמית כנרת

חורבת ראש זית מצויה על שלוחה המשתפלת מהרי הגליל התחתון מערבה לעבר עמק עכו, כ-15 ק"מ מזרחית לעכו. בחפירות בחורבת ראש זית נחשפה במרכז האתר מצודה שנבנתה על גבי שרידים של בית מגורים שהיה חלק מכפר שהתקיים במקום. עם חורבנו או נטישתו של הכפר חלו ביישוב שינויים מפליגים ועל שרידיו הוקמה המצודה שלה חומה, חלקלקת אבן ומגדלים, חוהו בה שני שלבי קיום. המבנה שימש כמרכז אזרחי-מנהלי. קירות המצודה נבנו אבני גוויל ופינותיהם, כמו גם מזחות הפתחים, נבנו באבני גזית שהונחו בשיטת הראשים והפתינים. בחדרי המצודה

נמצאו מאות קנקני אגירה ובחלקם נתגלו גרעיני חיטה מפוחמים ועדויות לאחסון יין ושמן. מאלה יש לציין את הקנקנים מטיפוס המכונה "היפו" הניכרים בטין האפור שלהם, גודלם יוצא הדופן ומשך חייהם הקצר. לבד מן הקנקנים נמצאו קבוצות שונות של כלי חרס פניקיים וקיפריים. בין כלי המטבח יש לציין את סירי הבישול בעלי הגוף המזווה והשפה המשולשת והמאורכת. מכלולי כלי החרס מן הכפר הקדום ומשני שלבי הקיום של המצודה אחידים באופיים ומקבילים בעיקרם לשכבות X-IX בחצור, לשכבות VA-IVB במגדו, לתקופה IIA בתענך ולאתרים ושכבות אחרים בהתאמה. על יסוד הנתונים הללו נקבע אפוא משך קיומו של הכפר הקדום למחצית הראשונה של המאה ה' לפנה"ס, זמן הקמתה של המצודה לאמצע מאה זו וחורבנה לרבע הראשון של המאה ה' לפנה"ס.

חורבת ראש זית נמצאת 1.5 ק"מ מצפון לכפר כאבול המזוהה עם כבול המקראית (יהושע יט: 27). שמה של כבול זו נכרך גם בשינויים הטריטוריאליים שחלו באזור בשלהי תקופת הממלכה המאוחדת, לאחר ששלמה המלך מסר "עשרים עיר" לחירם מלך צור שכינה אותן "ארץ כבול" (מל"א ט: 12). אופיו של האתר וממצאי החפירות בו מעלים את האפשרות כי המצודה נבנתה כמרכז מינהלי פניקי שבא להחיל את הריבונות הפניקית על האזור.

הר אדיר נמצא סמוך לסאסא והוא צופה על כל אזור דרום לבנון של היום בואכה צור. בחפירות שנערכו במקום על ידי דייויס וויטו, אך לא פורסמו במלואן, התגלו שלוש שכבות יישוב. על פי הידוע נראה שאת השכבה הקדומה יש לייחס למאה ה-11 לפנה"ס ואת שתי השכבות המאוחרות, שעיקרן מצודה בעלת חדרים הקפיים, יש לתארך למאה ה-10 לפנה"ס עד ראשית המאה ה-9 לפנה"ס. מן המעט שפורסם מסתמן דמיון מסוים בין המצודות של הר אדיר וחורבת ראש זית, הן בארכיטקטורה והן במכלול כלי החרס. מוצע על כן לראות בשתי מצודות אלו מרכזים מנהליים פניקיים מן המאה ה-10 לפנה"ס על הגבול שבין ממלכות ישראל וצור. אם לשפוט על פי תולדות היישוב בחורבת ראש זית נראה כי המצודות הללו נהרסו בראשית המאה ה-9 לפנה"ס והאזור עבר לשליטת ממלכת ישראל.

מצודת נחל תות – מצודת דרכים ואחסנה מימי אלכסנדר מוקדון ירדנה אלכסנדר, רשות העתיקות

המעבר מהתקופה הפרסית לתקופה ההלניסטית בארץ ישראל הנו חד וברור עם כיבוש הארץ על ידי אלכסנדר הגדול בשנים 333–332 לפנה"ס, אירוע מתועד היטב במקורות ההיסטוריים. המהלך הצבאי, הפוליטי והמדיני המהפכני הזה בקושי מורגש ברקורד הארכיאולוגי ובקושי ניתן לגילוי עם פטישון הארכיאולוג. חוץ ממצור צבא מקדוניה על ערי החוף צור ועזה והריסת הערים הללו נראה שהשלטון התחלף ללא זריעת הרס נרחב. בנוסף, המחקר הארכיאולוגי של התקופה הפרסית העלה שהתרבות החומרית של ארץ ישראל במאות ה-5 וה-4 לפנה"ס לא הייתה "פרסית נקייה", ומאידך, השפעות יווניות נטמעו היטב בתרבות המקומית מהמאה ה-6 לפנה"ס ואילך. כך ההתמוטטות הפתאומית של האימפריה האח'ימנית כמעט ולא מזוהה ברקורד הארכיאולוגי.

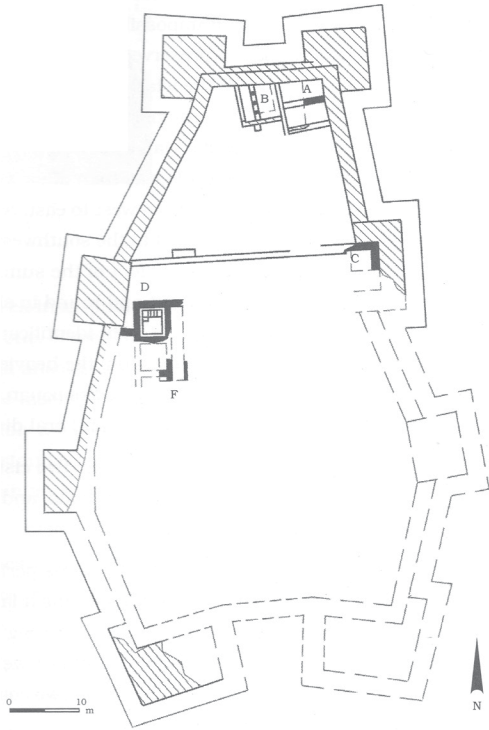
ההרצאה הנוכחית תציג את המבנה המבוצר של נחל תות, הממוקם בשיפולים הדרומיים של רכס הכרמל על הדרך הראשית מהגליל לעיר דור שעל חוף הים התיכון. אנו מפרשים את המבנה כמצודת אספקה, שנבנתה ונהרסה בזמן כיבוש הלבנט על ידי אלכסנדר הגדול. ההצעה לתארך את המצודה בצורה כה ממוקדת מבוססת על הנתונים הייחודיים של המצודה, כולל המיקום, האופי, אורך החיים הקצר, הממצאים המיוחדים וסופה האלים של המצודה. כל אלה על רקע המאורעות ההיסטוריים של כיבוש הלבנט על ידי אלכסנדר הגדול.

קרן נפתלי – מצודתה של קדש

מרדכי אביעם, המכון לארכיאולוגיה גלילית, המכללה האקדמית כנרת

בתקופה ההלניסטית היה קדש יישוב חשוב בגבולה הדרומי של פניקיה. חפירותיהן של הרברט וברלין חשפו מבנה מנהלי רחב ממדים ועשיר ששימש מרכז מיסוי וניהול בגבולה הדרומי של צור. מטמון של למעלה מ-2000 בולות מעיד על הארכיון העשיר שהיה במקום. על אחת הבולות כתוב ביוונית שם המקום – "קודיסה". לדעת הרברט וברלין, מבנה מנהלי זה ממשיך את קודמו מהתקופה הפרסית כאשר בתקופה זו היה קדש המרכז המנהלי של הגליל כולו.

בשוליים המזרחיים של בקעת קדש הפורייה מתרוממת פסגת קרן נפתלי שגובהה 510 מ' מעל פני הים. גובהה מעל הסביבה הסמוכה במערב הוא רק כ-60 מ' בתלילות, אך גובהה מעל עמק החולה שלמרגלותיה ממזרח הוא למעלה מ-400 מ' של מדרון תלול. מהפסגה יש תצפית מזרחה אל מרחבי עמק החולה ומורדות הגולן, צפונה עד מטולה, ומערבה ישירות אל קדש ומרחב הרי הגליל המזרחי עד הר כנען.

על הפסגה השתמרו היטב שרידיה של מצודה גדולה שצורתה כטיפה ולה מגדלים רבועים, גדולים ואיתנים. חפירות בדיקה שערכתי בה העלו כי היא נבנתה בתקופה ההלניסטית, אולי בראשית המאה הג' לספירה. המצודה שולטת על בקעת קדש, יש לה קשר עין ישיר עם המבנה המנהלי שבפסגת התל, היא שולטת ושומרת על תוואי הדרך שעלתה ממישור חצור לכיוון קדש ותבנין ומשם לצור, היא שולטת בתצפית על הדרך הראשית שעוברת בעמק

החולה, למרגלות ההרים וגם על המעיין הגדול של עינן המצוי למרגלותיה. נתוניה הטופוגרפיים ומיקומה מעידים על חשיבותה בתקופה ההלניסטית לצד המרכז שעל התל.

עם הכיבוש החשמונאי של הגליל סביב 110 לפנה"ס עברה המצודה לידיים חשמונאיות, כפי שעולה מהקמתו של מקווה טהרה בתוך אחד מחדרי המצודה. חיל מצב חשמונאי ישב במקום, כנראה עד מסע המלחמה של הורדוס כנגד הגליליים בשנת 38 לפנה"ס. לדעתי ניתן לזהות את המצודה עם אחד מהתיאורים של המלחמה אצל בן מתתיהו. בסקר שלנו התגלו שרידי מערכת מצור סביב המצודה שכללו שני מחנות מצור במערב ודייק מצפון, ממזרח ומדרום. ממצאים שנתגלו בתוך המקווה מעידים על כך שבמקום הייתה אוכלוסייה לא יהודית.

זמנו ואופיו של הביצור בהר ניתאי אורי דוידוביץ', בני ארובס ועוזי ליבנר, המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית

בהר ניתאי, הר דמוי שולחן התחום בערוציהם של נחל ארבל ונחל סביונה, מצוי אחד האתרים המרתקים בצפונה של ארץ ישראל. חומה מאסיבית שאורכה קרוב ל-300 מ' ובה תשעה מגדלים הפונים מערבה, חוצה את הרמה מצפון לדרום. מתחם דמוי משולש שגודלו כ-20 דונם מוגן על ידי החומה מצד מערב ועל ידי המצוקים האימתניים של הר ניתאי משאר הכיוונים. פרט לחומה אין במתחם או בסביבתו המיידית מבנים או שרידים כלשהם והביצור כאילו ניצב בשדה פתוח ללא כל הקשר. המתחם נסקר לראשונה לפני כמעט 200 שנה ומעת לעת מועלות במחקר הצעות שונות באשר לזמנו ולתפקידו. עד כה, מכל מקום, לא נערכה באתר עבודה ארכיאולוגית מסודרת ולא נתגלו או פורסמו ממצאים מתארכים כלשהם היכולים לשפוך אור על זמנה של החומה. במסגרת חפירותיה של משלחת האוניברסיטה העברית בוואדי חמאם שלמרגלות הר ניתאי נערכו סקר ומיפוי יסודיים של מערות הר ניתאי ושל הביצור בראש ההר ונחפרו קטעים שונים לאורך החומה.

הסתבר שמערות רבות במצוקים נחצבו בידי אדם ומלבד חרסים, מטבעות וראשי חצים נמצאו באחדות מהן גם בורות מים מטויחים המלמדים כי הוכשרו כמקום מפלט. החפירות לאורך החומה העלו כי יש בה למעשה שלושה שלבי בנייה נפרדים. הממצא הקרמי שנמצא בחפירה מצומצם למדי אך שייך בעיקרו לתקופה הרומית הקדומה ונראה כי תקופה זו, של מרידות היהודים ברומאים, היא תקופת הפעילות העיקרית הקשורה לביצור. היישוב היחיד שנמצא בזיקה ברורה לביצור הוא ח'רבת ואדי חמאם וניכר שאחד השיקולים בתוואי החומה היה הגנה על ראש מעלה המטפס מכפר זה. נראה אם כך כי הביצור והמערות שתחתיו נועדו לשמש כמקום מפלט לאוכלוסיית הכפר וסביבתו בעת צרה.

מבצר המונפורט - מבט חדש לאור המחקר והחפירה אדריאן בועז, מכון זינמן לארכיאולוגיה, אוניברסיטת חיפה

"פרויקט מצודת מונפורט" של מכון זינמן באוניברסיטת חיפה החל בשנת 2006 ומאז נערכו ארבע עונות של סקרים ושלוש עונות חפירה במצודה הצלבנית-הטבטונית שבגליל המערבי. פרויקט זה ממשיך ומרחיב את הפעילות הארכיאולוגית שהחלה עם הסקר הבריטי בשנת 1877 והחפירות של המוזיאון המטרופוליטני לאמנות בניו יורק בשנת 1926, כמו גם חפירות מצומצמות של רשות העתיקות ופעילות שימור שבוצעה בו. המידע שנאסף אז, יחד עם המחקר המחודש מאפשרים לנו היכרות רבה ומעמיקה יותר עם מכלול המבנים המורכב כמו גם חיי היום-יום של חיל המצב הגרמני שישב בו. אנו מתמודדים בין השאר עם השאלות הבאות: התפתחותה הארכיטקטונית של המצודה; מה היו השימושים של שלושת האגפים המרכזיים והאגף החיצוני במדרון הצפוני והמערבי; מה היה אופיים של החלקים שנהרסו לאחר כיבוש המבצר על ידי הממלוכים בשנת 1271; מערך הביצור החיצוני.

מצודת נמרוד - איובים וממלוכים משה הרטל, רשות העתיקות

מצודת נמרוד (אל-צוביבה) היא המבצר השלם והמרשים ביותר מימי הביניים בארץ. המבצר נבנה על ידי האיובים במאה ה"ג בכדי להגן על דמשק מפלישה צלבנית והורחב על ידי הממלוכים באותה מאה.

המבצר נבנה בשנת 1228 על ידי אל-עזיז עותמאן, שליט בניאס, בכדי לעמוד בפני התקפה צפויה של פרידריך השני קיסר גרמניה. הוא כלל מבנה מוגן בארבעה מגדלים, שנבנה בחלק המזרחי של השלוחה. לאחר שהקיסר עזב את הארץ הורחב המבצר (בשנת 1230). הביצורים הקיפו חלק ניכר מראש השלוחה. אורך המבצר היה 420 מטר, רוחבו המרבי היה 150 מטר ובנקודה הצרה ביותר 50 מטר, ושטחו היה 33 דונם. הוא כלל שני חלקים: מגדל העז במזרח, וממערב לו חצר המצודה - חצר מוקפת בחומות ובהן מגדלים, שהשתרעה על כשני שלישים משטח המבצר. אופי הביצורים לאורך החומות לא היה אחיד: בחומה הדרומית, השולטת על דרכי הגישה למבצר, נבנו תשעה מגדלים במרחקים שווים, ואילו בחומה הצפונית, שמתחתיה נמצא המדרון התלול של נחל גובתה שמנע התקפה על המבצר, נבנו שלושה מגדלי תצפית בלבד. המבצר נבנה בלחץ של זמן, דבר שבא לידי ביטוי באיכות הבנייה. החלקים החשובים של הביצורים - פינות המגדלים, הפתחים וחרכי הירי - נבנו מאבני גזית מעובדות היטב. לעומת זאת, לבניית הקירות השתמשו באבנים מהוקצעות שסותתו בגסות. המגדלים קורו בקמרונות בנויים מאבנים קטנות. שיטת הבנייה הזאת, שהייתה נהוגה גם במבצרי הצלבנים, אפשרה בנייה מהירה חולה יותר, מבלי להתפשר על המרכיבים הקובעים את חוזק המבנה.

עשר שנים מאוחר יותר, בשנת 1240, הרחיב בנו של אל-עזיז עותמאן את החומות הצרות, על-ידי בניית קמרונות ניצבים לחומה שסיפקו גישה לחרכי הירי ואילו גם יצר מרחב לחימה בראש המבצר. כן נבנה מאגר מים גדול. בשנת 1260 פלשו המונגולים לסוריה ולארץ ישראל. האיובים, שהיו מפולגים וחלשים מבחינה צבאית, לא יכלו לעמוד בפניהם והסגירו לידיהם את

מבצריהם, ביניהם גם את מבצר נמרוד. נראה כי המבצר נמסר ללא קרב, שכן מרבית המבנים שבנו האיובים לא נפגעו.

שליטתם של המונגולים בסוריה הייתה קצרת ימים. בראשית ספטמבר 1260, ליד מעיין חרוד שבעמק יזרעאל, הביסו הממלוכים את המונגולים. חודש לאחר מכן מינה את עצמו האמיר בייברס לסולטאן, לאחר שרצח את הסולטאן הקודם. מאז ועד למותו בשנת 1277 הרחיב בייברס את ממלכתו, תוך מאבק מתמיד בצלבנים וקיצוץ ממלכתם. מבצר נמרוד הוענק על ידי בייברס לאמיר בדר אל-דין ביליכ אלח'זנדאר, שהיה הממלוכי האישי של בייברס ושימש כ"משנה לסולטאן".

בתקופת שלטונו של בייברס התבצעו במבצר עבודות שיקום בקנה מידה רחב. שלא כבימי האיובים, לא היה לחץ של זמן בעת הבנייה. נוסף על כך, עמדו לרשות הבונים משאבי הממלכה הגדולה והם לא חסכו באמצעים. ואכן, איכות בנייתם של המגדלים מימי בייברס גבוהה בהרבה מזו של בניית האיובים. הקירות כולם בנויים אבני גזית מסותתות היטב וכך גם קמרונות המגדלים. ההבדלים באיכות הבנייה בולטים ביותר ומאפשרים לזהות את תאריכי הבנייה של המבצר. החידוש בארכיטקטורה של הביצורים, שהונהג בימי בייברס, ניכר במגדלים העגולים למחצה. למגדל עגול יתרון בהגנה על המבצר מכיוון שהוא מבטל "שטחים מתים" הנוצרים בפינות המגדלים הרבועים. הכתובות הרבות שנמצאו במבצר מאפשרות לתארך במדויק את שלבי הבנייה שלו וללמוד על שיטות הבנייה בכל שלב. בהרצאה יוצגו מאפייני הבנייה ומרכיביו הייחודיים של המבצר.

מצודת קלעת אבן מעין (ארבל) ומקומה במאבק בין אמיר הר הלבנון לבין אמיר הגליל במחצית הראשונה של המאה ה-17 מוסטפא עבאסי, המכללה האקדמית כנרת ומכללת תל חי

במחצית הראשונה של המאה ה-17 ניטש מאבק קשה ועקוב מדם בין מושל הר הלבנון האמיר פח'ר אלדין אלמעני השני, לבין מושל הגליל האמיר אחמד בן טורבאי סביב השליטה על אזור הגליל ועמק יזרעאל, כולל שליטה על מצודות ומבצרים חשובים, כגון קלעת נמרוד ומצודת ארבל הידועה כמצודת אבן מעין.

פח'ר אלדין, שהיה מושל מטעם העות'מאנים, ידוע כאחד המושלים הבולטים והחזקים בתולדות לבנון. היו לו שאיפות להקים נסיכות אוטונומית שתכלול בתוכה את הר הלבנון וגם את אזור הגליל והעמקים.

מעניין שעיקר תשומת הלב של החוקרים שדנו בתקופה הופנתה לעבר הפעילות שלו בלבנון. כך למשל ההיסטוריונים מעלוף, פוסתנפילד, קראלי ואבו אלחסן, אינם מתייחסים לניסיונות שלו להתפשט דרומה לעבר הארץ החל משנת 1602, ובמקום זאת הם מדגישים את נושא המאבקים שלו עם נסיכים אחרים בלבנון ועם מושלי דמשק, בנוסף לקשרים שלו עם אירופה והאפיפיור.

בהרצאתי אני מבקש לדון ביחסים בינו לבין מושל הגליל אחמד בן טורבאי, שהיה אחד המושלים החשובים והחזקים בתולדות הארץ במאה ה-17, ואשר בידי ובידי משפחתו הופקד נושא השמירה על נתיבי הסחר החשובים, דרך היבשה ודרך הים. נתיבים אלה עברו באזור העמק והתפצלו בסמוך לאזור ח'אן אלתוג'ר ומכאן ניתן להם הכינוי נסיכי שתי הדרכים (أمرء الدريين אומרוא אלדרבין).

מסתבר שרוב התהילה במקורות ניתנה לאמיר לבית מעין, בעוד שהמידע על האמיר לבית טורבאי נותר דל וחלקי ביותר. זאת על אף שפח'ר אלדין נכשל בכל ניסיונותיו להתפשט דרומה בשל ההתנגדות העיקשת של משפחת טורבאי שהביסה אותו במספר קרבות ואלצה אותו לסגת בחזרה להר הלבנון, ואף גרמה להתשתו עד לסוף שלטונו בשנת 1635.

בהרצאתי אנסה להשליך אור חדש על פרק זה בהיסטוריה של אזור הגליל והעמקים, כולל הביצורים ומפעלי הבנייה ששימשו את שני המושלים, תוך קריאה מחדשת במקורות שיש בידינו, ובעיקר במקורות שנכתבו על ידי היסטוריונים מקומיים, כגון הספר של השיח' אחמד אלח'אלדי אלספדי, שחי ופעל באותה עת, ותעד את המאורעות שהיה שותף ועד ראייה לחלקם.

ממקורות אלה מתקבלת תמונה שונה ומאוזנת יותר, לפיה מושלי הגליל והעמקים היו חזקים ובעלי יכולת צבאית וארגונית לא פחות ממושלי הר הלבנון. הם הצליחו במשך דורות לשמור על נתיבי הסחר החשובים בצפון הארץ, למנוע התקפות של גורמים חיצוניים ואף לנצח את האמיר המהולל של הר הלבנון. לעניין זה ניתן לראות במצודת מערות ארבל דוגמה מצוינת. המצודה התופשת את מקומם של הביצורים מימי בית חשמונאי, הורדוס והמרד הגדול, חודשה ונבנתה לא רק כנקודת שליטה על הדרך העוברת בנחל ארבל אלא גם עוצבה בעיצוב נאה המשלב שורות של אבנים שחורות ולבנות. בכך הם הניחו את הבסיס הראשון לישות הגלילית שהתפתחה והתגבשה עוד יותר בימי השיח' דאהר אלעומר ואביו החל מראשית המאה ה-18.

מצודות הטגארט והפילבוקסים במערכת הביטחון הבריטית בגבול הצפון במרד הערבי גד קרויזר, אוניברסיטת בר-אילן

בשלב השני של המרד הערבי, שהחל בספטמבר 1937, תקפו חבורות חמושות של מורדים ערבים בראשות מפקדים מקומיים כוחות צבא ומשטרה וכן תשתיות ממשלתיות, ובצעו מעשי טרור בערים ובכפרים, בעיקר מאזור שכם וצפונה. יכולתם של המורדים לשמור על תנופת המתקפה בחודשים שאחר כך נבעה מהאפשרות שעמדה בפניהם לחצות את הגבול שבין ארץ ישראל וסוריה לצורך החלפת כוחות והצטיידות בעיקר בדמשק. הם עשו זאת באין מפריע בחסות התשתית הגיאוגרפית, האידאלית לסוג זה של פעילות.

בדצמבר 1937 החמן סר צ'רלס טגארט (Tegart) לארץ ישראל כדי לשקם את המשטרה שהתמוטטה ולייעץ בנושא המלחמה בטרור. בדוח שכתב (פרק 3) הוא המליץ על הקמת גדר הצפון. כל האדמיניסטרציה הבריטית הייתה נגד הרעיון. גם מפקד הצבא ויוול (Wavell) והמפק"ל סונדרס (Saunders) סברו שהגדר תהייה בלתי יעילה ביחס לעלותה, בשל איכותה והתנאים הטופוגרפיים הקשים. בחודש פברואר 1938 נעשה ניסוי למעבר בגדר. הניסוי הצביע בעליל שהגדר עבירה. למרות זאת סר צ'רלס טגארט התעקש על בנייתה והממשלה בבריטניה קיבלה את עמדתו בניגוד לעמדת כל הפקידות הבכירה בארץ ישראל. מדוע התעקש טגארט על בנייתה של הגדר למרות הכישלון?

הסיבה המרכזית לכך היא שטגארט המליץ לבנות את גדר הצפון כחלק ממערכת שלמה המורכבת ממספר רכיבים המשלימים זה את זה. המערכת שטגארט ביקש לבנות (כך מניתוח הדוח שכתב בינואר 1938, פרקים 2, 3) הייתה מערכת 'בלוקהאוס' (Blockhouse) משודרגת שהכילה את המרכיבים הבאים: גדר (שתיבנה מראש הנקרה – טבחה) בעלת מבנה משתנה בקטעים שונים; פילבוקסים או בלוקהאוסים – כינוי למבנים שנבנו מאבנים לפני המצאת הבטון המזוין במלחה"ע ה-1, אם כי גם את הפילבוקסים המשיכו לכוון כך גם מאוחר יותר; מצודות ספר בשני קווים (1. מראש הנקרה לנבי שועיב – 5 מצודות. 2. כביש עכו צפת – 2 מצודות); משטרה כפרית

רכובה שתפעיל את הסיוורים לאורך הגדר ותמנע חדירות, וגם תהווה 'מחסום נושם' בין גבול הצפון לכביש עכו צפת, קרי, תאתר ותדוף אחרי מורדים שהצליחו לחדור לארץ. תפקיד הצבא היה לדחוף את המורדים הערבים לעבר הגדר שהיוותה מכשול מוחשי בדרך נסיגתם לסוריה, ואז לנהל נגדם קרב השמדה על הגדר.

המצודות – תפקידן העיקרי היה להוות בסיסי שהייה ויציאה לכוחות הפועלים לאורך הגדר. הדגם נלקח מהגבול הצפון מערבי בהודו והן היו אמורות להגן על עצמן. הגנה היקפית לא תוכננה באמצעות צריחים חיצוניים בקצות המבנים, אלא על ידי פילבוקס נישא על סביבתו שהיה בנוי בראש צריח על גבי המצודה. הפילבוקס היה מתומן וכלל חרכי ירי ותצפית לכל הכיוונים. כן הוא הוגן מקירותיו החיצוניים של המבנה שהיו בנויים בצורת אות מ"ם סופית לא סגורה. המצודות היו בנות שלוש גדלים. שתיים גדולות – אקרית (שומרה) וסעסע (מתת); שלוש בינוניות – נבי יושע (מצודת כ"ח), בצה (יערה) וצלחה (אביבים); שתיים קטנות – ראמה ומג'ד אל כרום.

מצדיות (פילבוקסים) – הפילבוקסים נועדו לצפות, לשלוט ולנהל את בשטחים בעייתיים דוגמת ערוצי נחלים אך גם בשטחים נוחים. הפילבוקס הטיפוסי הוא מבנה עגול פשוט, יצוק בטון מזוין ובעל שתי קומות שמחבר ביניהן סולם ברזל. הגג נועד בעיקר לתצפית. כל מצדית אוישה בשניים עד ארבעה שוטרים וכלי נשק הגנתיים. הכינוי "פילבוקס" הוא על שם צורתו שדמתה לקופסת גולות. גם אם היו פילבוקסים מלבניים (בחזית מלחה"ע ה-1 באירופה) הכינוי הראשוני נותר.

הגבול המבוצר במזרח – מלחמת ההתשה בשנות השבעים

זאב דרורי, מכון דן שומרון, המכללה האקדמית כנרת

מטרת הסקירה לתאר ולנתח את היערכות צה"ל בעקבות מלחמת ששת הימים בגזרה המזרחית. הסקירה תתמקד בגזרת חטיבת הבקעה שהפכה למוקד החיכוך בין צה"ל וארגוני המחבלים וצבא ירדן במהלך מלחמת ההתשה 1967–1970. הגנת קו הגבול נשענה על קו המוצבים המבוצרים והמכשול הקרקעי, תוך הפעלת פעילות הגנתית (מארבים ומרדפים) והתקפית לאורך קו הגבול ובעומק שטח ירדן.

הגזרה המזרחית – גבול ירדן

עם תום הקרבות במלחמת ששת הימים בחזית הירדנית המשיך צה"ל להיערך בקווי שביתת הנשק הישנים ללא שינוי. הגזרה בה חל השינוי הגדול ביותר הייתה גזרת פיקוד המרכז. גבול מדינת ישראל התקצר והורחק ממרכזי האוכלוסייה, ועל הפיקוד היה להתארגן בשטחי יהודה ושומרון ולאורך הקו החדש בבקעת הירדן. על בקעת הירדן הופקדה חטיבה 80, חטיבת מילואים צנחנים בפיקודו של אל"מ רפאל איתן, שהייתה הבסיס להקמת חטיבת הבקעה.

מוצבי הבקעה

לאורך הבקעה, על גבעות החוואר השולטות על גשרי ומעברי הירדן, הוצבו עמדות תצפית צוותיות שהפכו תוך תקופה קצרה למוצבים מחלקתיים. כבר בימים הראשונים לאחר הקרבות נתפסו 18 גבעות על קו המצוקים השולטים על גשרי הירדן והמעברים. בשנת 1968 הוחלט לבנות את המוצבים כך שיהיו עמידים בפני הפגזות ארטילריות, יעמדו בפני ניסיונות כיבוש של המחבלים וישמשו כעמדות התרעה וכעמדות אש לעבר הגדה המזרחית. עבודות הביצורים נמשכו עד סוף 1969. בניית המוצבים גם כבסיסי אש אפשרה לצה"ל להחזיר את ולנהל קרבות עם הצבא הירדני באמצעות הפעלת אש ארטילרית, אש טנקים ומרגמות.

המוצבים היו מוקפים בגדרות דו-שיפועיות, וביניהן הוטמנו מוקשי נעל, מוקשי תאורה ואמצעים מיוחדים דוגמת "אבטיחים", "כלימגורים", "זאבים" ואמצעים נוספים.

גדר המערכת

בנוסף לשיפור המוצבים השקיע צה"ל במהלך השנים מאמץ רב בבניית גדר מערכת. זו הייתה מבוססת על גדרות בקר משני צידי מכשול, כאשר בין שתי הגדרות, בתחום של כ-10 מ', הוטמנו למעלה מ-250,000 מוקשי נעל, ובחלק מהגדרות שולבו "ממטרות". כן שולבו במערכת הגדר מערכות התרעה, דוגמת "קרן היסוד", ובצידה המערבי נבנתה גדר רשת. את מערכת המכשול ואמצעי ההתרעה השלימה דרך בדיקה ברוחב של כ-40 מ' מערבית לגדר, עליה עבר דיסקוס שאפשר לגששים לאתר עקבות של חודרים. במרחק של כמה מאות מטרים מערבה נסלל כביש

הביטחון של הבקעה, שאפשר הנעת כוחות תגבור ומרדף. כדי להקל על מלאכת העיקוב חיהוי נתיבי חדירת המחבלים, כמו גם על הנעת הכוחות, נסללו מאות קילומטרים של דרכי טשטוש. בשנת 1970 היו בבקעה למעלה מ-600 ק"מ של דרכים כאלו.

הצלחתה של חטיבת הבקעה נמדדה ביכולתה למנוע מהמחבלים להגיע אל גב ההר, בחיסולם או בלקיחתם בשבי. לצורך זה היא הרבתה בפעולות אופנסיביות כנגד בסיסי המחבלים וצירי החדירה שלהם. היחידות האחראיות על גזרת הבט"ש הפעילו מדיניות "חיץ" לא רק בירי נק"ל, כי אם גם בירי מרגמות וארטילריה, אליהן הצטרף לעתים חיל האוויר.

הפעילות הדפנסיבית של צה"ל נשענה על קו המוצבים, הסיורים, המארבים והמרדפים. המאפיין המרכזי בפעילות זו היה הרחבת השימוש באמצעים מיוחדים, ובמיוחד קליטת ה"דגנים", ששיפרו את תוצאות המארבים וצמצמו את הצורך בהנחת מארבי הבטון הבלתי יעילים. אמצעי ראיית הלילה והשימוש במכשירי "קשת" (מכ"ם אקוסטי לגילוי תנועה קרקעית) סייעו גם הם רבות לאיתור ויירוט חדירות המחבלים.

חיל ההנדסה סלל כ-500 ק"מ דרכים בכלל הגזרות בהן פעל צה"ל, ואת הדרכים למוצבים כיסה באספלט. 300 ק"מ נוספים היו דרכי טשטוש-גישוש בבקעת הירדן ובאזור ים המלח. בגזרות בהן היו יישובי ספר קרובים לקו הגבול ובקו הבקעה, נסללו באספלט הדרכים המחברות את מוצבי הקו לכביש האורך וכן דרכי העפר בשדות המשקים.

הפעילות ההתקפית של צה"ל הורחבה בשנים 1969–1970 הן על ידי פעולות סמוכות לקו הגבול והן על ידי פעולות בעומק שטח ירדן. צה"ל ביצע בשנה זו 700 חדירות של כוחות קטנים מעבר לגבול הירדני, לעומת 400 פעולות מסוג זה בשנה הקודמת. פעולות אלו נועדו לפגוע במחבלים ובסייעניהם על ידי הצבת מארבים, הנחת מוקשים ומטענים, פיצוץ מבנים וכלים חקלאיים וסריקות שטח. כמחצית מהחדירות היו של צוותי קרב שחדרו רגלית, וכעשירית מהן היו רכובות (בעיקר בזחל"מים).

מלחמת ההתשה בגבול המזרחי – מבט לאחור

המלחמה שהתפתחה בחזית המזרחית, ובעיקר הלחימה נגד ארגוני המחבלים, הייתה חלק בלתי נפרד ממלחמת ההתשה – המלחמה שנמשכה מתום מלחמת ששת הימים ועד הפסקת האש בליל 7-8 באוגוסט 1970.

נוכח המלחמה הקשה שהתנהלה בחזית המצרית, ראו מפקדי צה"ל את המלחמה במחבלים ואת החזית הירדנית כמשניות בחשיבותן. ואמנם, הלחימה העיקרית התרכזה לאורך תעלת סואץ וגבתה קורבנות רבים, אך גם הלחימה בחזית המזרחית גבתה מחיר, ומספר הנפגעים מפעולות המחבלים בלבד הגיע לכדי שליש מכלל נפגעי צה"ל באותה תקופה.

פעולות צה"ל לאורך הירדן הביאו בסופו של דבר לחסימת הגבול המזרחי בפני חדירת מחבלים. חסימה זו מנעה מהם מלהגיע לגב ההר למרכזי האוכלוסייה הפלסטינית ביהודה ושומרון, ותרמה גם היא להרגעת האזור.

